

SPINOZA, "ENEMIC" DELS JUEUS?

El dia 27 de juliol de 1656, a la gran sinagoga d'Amsterdam plena de gom a gom, Baruc Spinoza, que aleshores tenia 23 anys, fou sotmès al 'herem' o excomunicació de la comunitat jueva. S'anomena 'herem' el ritual pel qual algú és exclòs de la comunitat, un càstig greu aleshores -i ara-, equivalent a la mort social. El text llegit pel rabí Saul Levi Morteira -"la flama de la sinagoga", com l'anomenà amb tota seriositat un contemporani- invocava els sants i els àngels i ordenava: "no heu de tenir amb Spinoza cap relació escrita ni verbal. Que no se li faci cap servei i que ningú no se li acosti a menys de quatre colzes (dos metres). Que ningú no resti sota el mateix sostre que ell i que ningú no llegeixi els seus escrits". "Que el seu nom sigui esborrat en aquest món i per a sempre". Poca broma, sobretot perquè el 'herem' incloïa la prohibició que cap jueu li donés feina -i a l'època un jueu difícilment en trobava en ambients cristians. A més els negocis a ultramar de la família que ell gestionava havien fet fallida com a conseqüència de la guerra anglo-neerlandesa de 1652-1654 i Spinoza s'havia arruïnat del tot. De manera que la condemna no era només una qüestió religiosa sinó que afectava greument la supervivència personal i familiar del filòsof. A més la comunitat jueva va procurar que la condemna tingués efectes civils. Consta que el propi Morteira, que va morir al febrer de l'any 1660, havia fet encara gestions a finals de l'any anterior per tal que Spinoza fos expulsat d'Amsterdam pels burgmestres, cosa que aconseguí.

S'ha dit molt sovint que l'excomunicació de Spinoza té un dels redactats més radicals possibles. De fet hi havia 'herems' temporals -els més habituals- i, en canvi, el seu no només fou a perpetuïtat, sinó que mai no ha estat aixecat. Fins i tot quan a la dècada del 1950 el fundador de l'estat d'Israel David Ben Gurrión va promoure que Spinoza fos "perdonat" basant-se en què en l'"herem" no s'havien seguit una sèrie de formalitats (una manera com una altra de pretendre que Israel fos un estat laic i no la teocràcia que és), es va trobar amb una oposició religiosa absolutament ferrenya. I així, castigat per les seves "opinions malignes", com deia Levi de Barrios l'any 1683, continua encara el vell Spinoza, membre distingit al rengle dels dolents i dels relapses.

S'han proposat diverses hipòtesis sobre els motius del famós 'herem' i convindria no oblidar que Spinoza coneixia millor la llengua hebrea i la tradició bíblica que la majoria dels rabins de l'època; no debades és l'autor d'un "Compendium grammatices linguae hebraeae", considerat una de les grans peces de la filologia del seu temps. D'una banda Spinoza podria haver estat exclòs de la comunitat per negar la immortalitat de l'ànima (és a dir per ser ateu), o per afirmar que Déu o la Natura són dos noms per a la mateixa realitat (és a dir, també per negació d'un Déu personal i, per tant, ateisme). Una font indirecta -la declaració a la Inquisició madrilenya d'un frare (Tomás Solano y Robles) que havia estat capturat quan feia la ruta a Sevilla en un vaixell espanyol i que havia passat vuit mesos a Amsterdam- confirma que Spinoza i Juan de Prado havien estat expulsats de la sinagoga per ateisme i per afirmar que "la dita llei [de Moisès] no era veritable i que no hi ha déu si no és filosòficament".

Tampoc no es pot descartar que Spinoza hagués estat francament irònic sobre els rituals, sobre la pregària o sobre l'organització religiosa del judaisme. De fet hi ha testimonis que en ocasió de l'"herem", afirmaren haver-lo vist "riure's dels jueus com a gent supersticiosa, nascuts i educats en la ignorància que no saben què és déu i que, tanmateix, tenen l'audàcia d'anomenar-se el seu poble, amb menyspreu cap a altres nacions". K.O. Meinsma, de qui hem manllevat el text, recull que quan Morteira com a

cap de la sinagoga l'amenaçà amb l'excomunicació Spinoza li va respondre "que coneixia el pes de l'amenaçà i que a canvi de la feina que s'havia donat ensenyant-li l'hebreu, ell li ensenyaria a excomunicar" (*Spinoza et son cercle*, Paris, Vrin, p101). La seva relació amb l'altre relapse de la comunitat el lliurepensador sefardita una mica anterior, Uriel da Costa (1584-1640) i sobretot el lligam d'amistat que l'unia al metge cartesià fugit d'Espanya Juan de Prado (v. 1612 – v. 1670), dos cops condemnat per la sinagoga, ha estat també analitzat molt profundament, però és dubtós que es pugui establir una filiació clara entre el drama de Uriel da Costa i el tranquil epicureisme espinozià, ni que es pugui postular una dependència intel·lectual de Spinoza respecte a Prado, que per ell mateix resulta un personatge interessantíssim.

Spinoza escriu al TRACTAT TEOLÒGIC POLÍTIC (XX) que "com més cura es tindrà de robar als homes la llibertat de paraula, més obstinadament s'hi resistiran" i la seva pròpia biografia ho fa prou palès. En tot cas, les "horribles heretgies" que li retreia el 'herem' no han estat mai clarament explicades, (a no ser que la més horrible heretgia sigui l'exigència metodològica spinoziana de llegir en l'Esclusiva establint el que realment "diu" i no el que al·legòricament o simbòlica "vol dir"). Però el millor pensament jueu –i la millor literatura jueva– s'han s'ha fet en la revolta contra la Torà i Spinoza sempre ha estat reivindicat com l'aportació jueva més crucial al pensament republicà, a les Llums i, per tant, a la modernitat.

Caldria diferenciar entre la pregunta per la relació entre "Spinoza i els jueus" que s'ha de plantejar en termes històrics i erudits (amb una resposta que sembla prou òbvia), i la pregunta sobre la relació entre "Spinoza i el judaisme" que demana molta més matisació en la mesura que implica la qüestió dels fonaments i de l'estructura històrica de la modernitat. Com a mínim tres filòsofs jueus del segle XX s'han plantejat la qüestió de la relació entre espinozisme i judaisme: Herman Cohen (1842-1918), Emmanuel Levinas (1905-1995) i Leo Strauss (1899-1973) i tots tres han intentat salvar (per així dir-ho) el judaisme de Spinoza. Intentarem resumir breument els seus punts de vista.

Per al neokantià Herman Cohen (1915) seria legítim el 'herem' –en la mesura que la comunitat israelita no pot prescindir del substrat de fe que la funda–; Spinoza seria culpable d'haver "interpretat el Nou Testament com a religió universal, mentre que a l'Antic hi mancava la universalitat" i d'aquesta manera s'hauria separat del seu poble. Però, alhora "Aquest gran enemic que va sortir d'entre nosaltres testimonia per nosaltres de la millor manera possible". La paradoxa és que en tant que fundador de la llibertat republicana moderna (al TRACTAT TEOLÒGIC POLÍTIC), Spinoza "ha fet progressar l'ascens universal de les Llums" i només per l'acció de les Llums el judaisme ha pogut assolir la tolerància.

En la generació següent Levinas destaca el "paper nefast" de Spinoza en la "descomposició de l'intelligència jueva" –de fet quan Levinas parla de "totalitat" cal entendre que s'enfronta no només al totalitarisme de matriu hegeliana sinó al espinozisme ateu–, però no nega la importància decisiva del seu "suprem homenatge" a la raó, precisant que "el racionalisme no amenaça la fe jueva". Com per a Cohen la "culpa de Spinoza" és haver afirmat la preminència de la raó sobre la fe reprenent la tesi del cristianisme segons la qual la importància de la figura del Crist rau en haver alliberat els humans del jou d'una Llei opressiva i formalista (farisaica, per així dir-ho grollerament?). En la tradició cristiana la Llei és per a l'home i no l'home per a la Llei i en la mesura que Spinoza assumeix aquesta tesi s'ha situat ell mateix fora del món jueu. Per a Levinas, Spinoza "ha subordinat la veritat del judaisme a la revelació del

Nou Testament” i d’alguna manera en fer-ho “ha privat el seu propi poble del fonament de la seva identitat”.

Finalment Leo Strauss, ja l’any 1930 (a “La crítica de la religió en Spinoza”, tot i que després va reprendre el tema en un capítol de “La persecució i l’art d’escriure”) defensà que la crítica de Spinoza a la revelació no és concloent. Les principals tesis del TRACTAT TEOLÒGIC POLÍTIC havien estat elaborades abans del ‘herem’ i, en conseqüència, no poden ser interpretades com una reacció contra l’excomunicació. El projecte filosòfic de Spinoza s’inscriu sobre dos horitzons: el de la llibertat política i el de l’autonomia de la raó. Això implicava una crítica de la raó i de la seva fonamentació en l’Escriptura. Fer una ciència (filològica) de la Bíblia porta a fer una crítica de la religió. “Que hagi estat o no ple d’odi contra el judaisme –escriu Strauss– raons legítimes obligaven Spinoza a realitzar una crítica de la Bíblia”.

En definitiva, el debat entre Spinoza i el judaisme no és un problema spinozista sinó jueu. La qüestió que es planteja és essencialment el de la relació entre la tradició i el pensament jueu. Sigui o no jueu, Spinoza és un filòsof com els altres.